

A középkori magyar és kun népesség embertani jellemzői (rövid irodalmi összefoglalás)¹

Marcsik Antónia*

A Magyarországon megtelepedett kunok embertani arculatáról nagyon kevés közlemény jelent meg. Az első antropológiai ismertetés Bartucz Lajostól származik 1923-ból.² A lelőhely Karcag határában fekvő Kődszálláspusztá, ami az oklevelekben az 1500-as évek közepétől az 1600-as évek végéig kun település gyanánt szerepel. Az ásatás 1923-ban a község néhány házhelyét, templomát és temetőjét tárta fel. Összesen 20 koponyát, 5 csontvázat és 15 egyén bolygatatlan csontvázat sikerült antropológiailag vizsgálni. A szerző 17 esetben (13 férfi és 4 nő) állapította meg a testmagasságot. A férfiak termetének középértéke 164,92 cm, a nőké 150,90 cm, tehát kis-közepes termetűek voltak. A vizsgált koponyák hosszúság-szélességi indexe átlagban 81,69 értéket adott. Két nagy, ezen belül további két kisebb csoportot különített el. Az első típust nevezi „kun” típusnak (rövid, feltűnően magas agykoponya, a homlok szintén magas és széles, az arckoponya középszéles és inkább alacsony). Mongolid vonás nem észlelhető, legfeljebb elmosódva. A második típusra jellemző a nagyon rövid agykoponya széles homlokkal, a középszéles arckoponya, a széles és lapos orrgyök, lapos arc résszel. E típus a kunok tősgyökeres, ősi eleme lehetett. Ilyen típusú koponyák kerültek elő olyan lelőhelyekről is, ahol történelmileg kimutathatóan besenyők voltak, ezért ezt a típust „besenyő” típusnak nevezte el. Szerinte a nagykunsági kunok között számos besenyő elem lehetett.

* Nyugalmazott egyetemi docens, SzTE

1 Köszönetnyilvánítás: A szerző köszönetét fejezi ki Pálóczi Horváth Andrásnak a kézirat átnézésért, Balázs Jánosnak a nagykamarás-bánkúti koponya fényképének elkészítéséért.

2 Bartucz 1923.

A harmadik típusra mérsékelt hosszú agykoponya, domború homlok, alacsony koponyatető, magas, keskeny arckoponya a jellemző, lehetséges, hogy ez a jászok rasszeleme. A negyedik típus szintén mérsékelt hosszú koponyájú, de futó homlokú, az arckoponya meglehetősen keskeny, magas. Szerinte ez a karakter idegen etnikumot jelent.

A tanulmány jelentőségét az adja, hogy ez az első hiteles antropológiai vizsgálat, amely a kunok embertani arculatára enged következtetni. Bartucz Lajos ebben a munkájában említést tesz Kiskunhalasról származó két koponyáról, melyeket Broca 1875-ben, a párizsi ember-tani társulat ülésén mint „kun” koponyákat mutatott be. A szerző szerint azonban ez a két koponya nem „kun”, mivel agykoponyájuk hosszú (dolichokran).³ Később, 1938-ban szintén utalt arra, hogy a kun csontanyagra inkább a rövid koponya a jellemző.⁴

Gáspár János adatai alapján Banner János tanulmányában⁵ a nagykamarás-bánkúti kun női csontváz jellemzését adta meg. Az agykoponya közepesen hosszú, az arckoponya hosszú és közepesen magas. A koponya és a hosszú csontok újramérése és értékelése, valamint néhány újabb méret felvétele némileg módosította a tanulmányban megjelent adatokat.⁶ Morfológiai jellegzetességek felvétele során kitűnt, hogy a hosszú koponya a nyakszirt laposságával párosul. Típusát tekintve europid formakörbe sorolható (gracilis mediterrán-x) (1. a–b. kép). Testmagassága – Gáspár János és a szerző adataiból is számítva – 151 cm. A domináló europid karakter mellett fogazata azonban az ún. mongolid dentál komplexumot mutatta.⁷ A fentiekben jellemzett csontváz a kun vezéri sírokhoz tartozik.⁸

A csengele-bogárháti lelőhelyen az 1975-ben történt ásatás 37 sírt eredményezett, és a megelőző földmunkák további 12 egyén csontvázát hozták napvilágra.⁹ Embertani vizsgálat tárgyát 36 sírszámmal ellátott és 12 szórványlelet adta. Az M5 autópálya nyomvonalának feltárása során a terület közeléből újabb csontvázak kerültek felszínre, mégpedig az 57. objektum elkülönülő temetkezése (a templom körüli temetőn kívül) és

3 Bartucz 1923, 85.

4 Bartucz 1938, 132.

5 Banner 1931. Horváth (2001, 309) tanulmányában Nagykamarás-Bánkút néven szerepel.

6 A jelenlegi tanulmány szerzőjének adatai alapján az agykoponya közepesen hosszú (mesokran: 78,0), közepesen magas (orthokran: 71,65), a homlok széles (eurymetop: 72,6), az arckoponya hosszú (leptoprosop/lepten: 90,47/57,93), a szemüreg nagy (hypsikonch: 85,0), az orr-régió keskeny (leptorrhin: 44,23), a kemény szájpad széles (brachystaphylin: 86,36), az elhalálózási életkora: 23–25.

7 Kocsis 2001, 331–333. Vizsgált jellegeket lásd a 333. oldalon.

8 Horváth 2001, 309.

9 Horváth 2001, 187.

egy osszáríum, ami – legalább – 30 egyén összekevert csontjait tartalmazta.¹⁰ A területen feltárt kis populációban – a metrikus méretek alapján – vannak rövid (brachykran), illetve hosszú (dolichokran) koponyák. A rövid koponyájúak elsősorban a férfiak körében fordulnak elő, de ide tartozik három női koponya is. A rövid agykoponya széles arckoponyával párosul, és a nyakszirti nézet leginkább lekerekített (curvoccipital). Szathmáry László biometriai vizsgálata négy férfi és két női koponya hasonlóságát mutatta ki.¹¹ Típusmegoszlás szempontjából az europidok mellett a mongolidok és az europo-mongolidok igen jelentősek. A mongolidokon belül a belső-ázsiai, az europo-mongolidokon belül pedig a turanid típus fordul elő. A hosszú (dolichokran) agykoponyák száma kevesebb. Arckoponyájuk is hosszú, a koponya körvonala felülnézetben általában ovoid, nyakszirtjük oldalnézetben kifejezetten lapos.

A nemek között némi eltérés mutatkozik a típusösszetétel alapján: a férfiakat – egy kivételével – rövid koponyával jellemezhetjük, mongolidok, europo-mongolidok, illetve europidok (cromagnoid-B). Termetük 157–173 cm közötti. A nők koponyája változó, rövid és hosszú, típusösszetételük alapján valamennyi europid, termetük 148–157 cm közötti.

A csontokon megfigyelhető patológiás elváltozások arra utalnak, hogy a közösség nem szenvedett súlyosabb megbetegedésben két egyén kivételével. Ezen utóbbiaknál ízületi gyulladás, porckopás, bordatörések, csontthártyagyulladás nyomát figyelhetjük meg. Néhány gyermek koponyáján táplálkozási hiányosságra visszavezethető elváltozás fordul elő, és egy gyermeknél feltételezhető az angolkór. Több esetben megfigyelhető az izomtapadási helyek megnagyobbodása, ami nehezebb fizikai munkavégzésre vagy eltérő életstílusra utal.¹²

A csengelei közösség fogazati vizsgálatához 30 egyén állcsontja állt rendelkezésére. Az egyének közül 7 mutatta a mongolid dentál komplexumot.¹³

Az osszáríum csontvázaiból (kb. 30 egyén) 8 koponya hosszú vagy középhosszú (dolichokran-mesokran), és nyakszirtjük lapos („kúpos”). Meg kell említenünk, hogy egy gyermekkoponya súlyos fejlődési rendellenességet mutat (primér palatum hasadék az ornyílás felső széléig).¹⁴ Az 57. számú – a csengelei közösségtől elkülönített

10 Marcsik 2001, 326. Pálóczi Horváth András szóbeli közlése alapján a csengele-bogárháti lelőhelyen két egymást követő populáció temetkezhetett a templom köré és belsejébe, egy korábbi magyar és egy későbbi kun népesség.

11 Szathmáry L. in Marcsik 2001, 328.

12 Marcsik 2001, 328.

13 Kocsis 2001, 331–333.

14 Hegyi–Kocsis 2001, 334.

temetkezésű – 25–30 éves férfi a kun vezéri temetkezésekhez tartozik.¹⁵ Koponyája meglepő hasonlóságot mutat három – a csengelei közönségen belüli – koponyával.¹⁶ Metrikus értékek alapján agykoponyája rövid (brachykran: 84,18), magas (hypsikran: 75,70), homloka közepesen széles (eurymetop: 67,11), arckoponyája széles (euryprosop: 81,69), szemürege közepes (mesokonch: 79,06), az orr-régió szintén közepes (mesorrhin: 50,94). Termete 173 cm. Morfológiailag jellemzője a szögletes szemüreg, a mandibula szögletének kihajlása (ebből következően a szögletes arc), a kitöltött fossa canina, az egyenes lefutású orrhát, a fossa prenasalis és a lapát alakú metszők.¹⁷ Fogazata a mongolid dentál komplexumba tartozik.¹⁸ Karcsontján, kulcscsontján lévő elváltozások a felső végtag intenzív használatára utalnak. Típusa szerint europa(cromagnoid-B)-mongolid: turanid (közép-ázsiai)¹⁹ (2. a–b. kép).

További embertani vizsgálat tárgyát képezték az Ópusztaszer-Monosztor 394. és 753., Ópusztaszer-Kápolna-dűlő 38. és 42. sírok csontvázai, mivel feltételezés szerint leleteik alapján kunok lehetek. Valamennyi csontvázanyaga nagyon töredékes, csupán az életkorcsoportokat, nemeket és a 38. számú esetében a termetet lehetett megállapítani.²⁰

2004-ben került közlésre a 11. századból a Fejér megyei Perkáta (Perkáta I.) község Kőhalmi-dűlő területén feltárt 94 csontvázlelet embertani vizsgálata.²¹ Az elhalálozási életkorok és a nemek meghatározása alapján felállított demográfiai profil szerint csecsemők csontvázai nem kerültek elő. A gyermekek elhalálozása az 1–4 éves korig volt a legmagasabb, a férfiak általában 50–54, míg a nők 45–49 éves korban haláloztak el. Súlyosabb patológiás eset nem fordult elő.

Metrikus jellegzetességek szerint a férfiak és a nők nagyon hasonló képet adtak. Agykoponyájuk hosszú és keskeny, arcuk alacsony volt. Taxonómiaiilag túlnyomórészt az europid nagyrasz hosszú koponyájú (dolichokran) típusát mutatták. Egy férfi és négy nő koponyáján néhány mongolid jelleg is fellelhető.

¹⁵ Horváth 2001, 89–102, 308.

¹⁶ Szathmáry L. in Marcsik 2001, 328.

¹⁷ Ezek a metrikus és morfológiai jellegzetességek jelenlegi tanulmány szerzőjének feljegyzéséből származnak.

¹⁸ Kocsis 2001, 331.

¹⁹ A koponya alapján Kustár Ágnes elkészítette az arcreekonstrukciót: Kustár 2001, 338.

²⁰ Marcsik 2001, 329. A bányászati és a csengelei anyagon kívül Kocsis G. az ópusztaszer-kápolna-dűlői 38. és 42. sírszámúak fogazatát is vizsgálta, miszerint mindkettő a mongolid dentál komplexummal jellemezhető (Kocsis 2001, 331).

²¹ Éry 2004, 258–261.

Perkáta I. legközelebbi párhuzama Zalavár-Kápolna és Taliándörögd I. temetők népessége, ami arra utal, hogy a Dunántúl eme területén azonos jellegű népesség élt. Később, a falu elnéptelenedett. A 13. század végétől új népesség érkezett a területre, és a temetőjük Perkáta II. néven szerepel.²² Az új népesség etnikailag a kun csoporthoz tartozott. A feltárt sírok száma 118. Halandóságuk a Perkáta I. népességétől eltérő, attól sokkal kedvezőtlenebb. A halálozási csúcs a nőknél már 15–19, a férfiaknál 45–49 év között észlelhető. Patológiás elváltozás szokatlanul kevés csontjaikon, és a kissé vaskosabb, erőteljesebb csontfelépítés megkülönbözteti a Perkáta I. népességétől. Koponyájuk szintén eltérő, nagyobb részben rövid és széles. Általában europidok, de több esetben a mongolid típusösszetétel is megfigyelhető. Termetük alacsonyabb a hasonló időszakú Kárpát-medence népességénél. A férfiak – a nőkkel ellentétben – a metrikus értékek alapján nem hasonlítanak egyetlen Kárpát-medencei mintára sem.

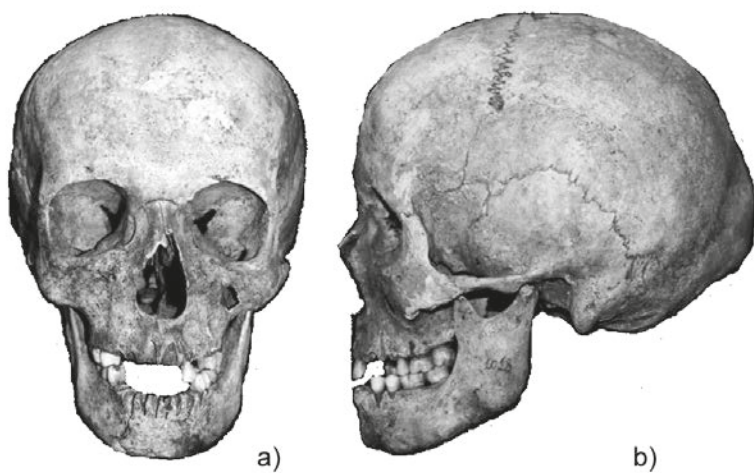
Összefoglalás

Fentiek alapján képet kapunk két kisebb (Karcag, Csengele) és egy nagyobb (Perkáta II.) kun és kun–magyar temetkezés csontvázleteleinek embertani jellegzetességeiről. A hosszú koponyájú (dolichokran) egyének valószínűleg az Árpád-kori magyarsághoz kapcsolhatók (valószínűleg az osszárium anyaga is), míg a rövid (brachykran) koponyával rendelkezők mongolid karakterrel inkább a kunokhoz köthetők. Erre utalnak az oroszországi kipcak, polovec (azaz kun) embertani anyaggal kapcsolatos közlemények is, amelyekben a koponya rövidegét, europo-mongolid, mongolid jellegét hangsúlyozzák.²³ Hasonló eredményeket sejtet a kiskunhalasi kun–magyar (jórészt magyar) temetkezés (13–14. század) csontmaradványainak előzetese vizsgálata is.²⁴

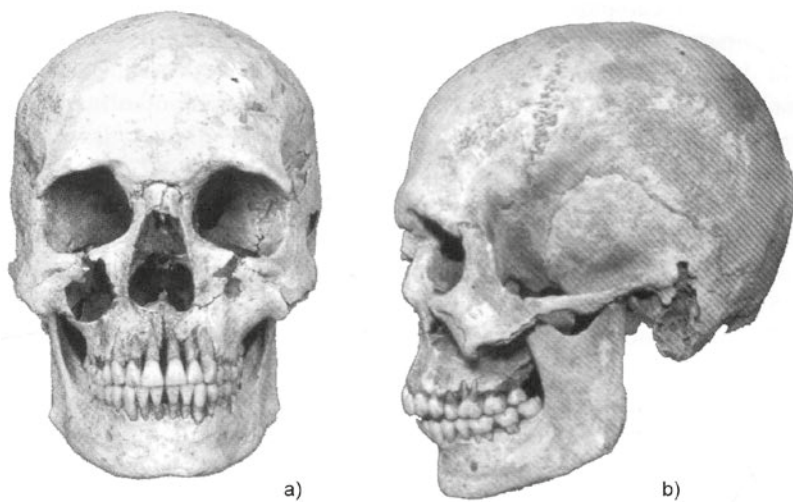
22 Éry 2004, 261.

23 Ginzburg–Trofimova 1972; Geraszimov et al. 1987 l. in Marcsik 2001, 329, 355.

24 Marcsik A.–Varga Zs.–Molnár E.: Kiskunhalas – Katolikus temető 13–14. századi csontvázmaradványai. – Feldolgozás alatt. Az elmúlt 30–40 évben több kun szállás temetőjét is feltárták (Karcag–Orgondaszentmiklós, Karcag–Asszonyszállás, Szentkirály), ezek antropológiai anyaga feldolgozatlan. A nyárlőrinci templom, a kecskeméti ferences templom körüli temetőkben is lehetnek kunok, de többségükben magyarok. Szétválasztásuk ez ideig nem történt meg (Pálóczi Horváth András szíves szóbeli közlése).

88. 1. kép: Nagykamarás-Bánkút, nő, gracilis mediterrán-x típusú koponya:
a) előlnézet; b) oldalnézet

89. 2. kép Csengele-Bogárhát, 57. sz. férfi, europa-mongolid típusú koponya
(Marcsik 2001, 327) a) előlnézet; b) oldalnézet

Több kun vezéri temetkezés csontvázmaradványaiból csak két egyén leírása került publikálásra: Csengele-Bogárhát 57. számú férfi és Nagykamarás-Bánkút lelőhelyen előkerült női csontváz.²⁵ A csengele-bogárháti koponya europo-mongolid típusprektuma egyértelműen utal a kun férfiak europo-mongolid, mongolid hovatartozására, míg ugyanez nem mondható el a bankúti női csontváza. A koponya europid (*gracilis mediterrán-x*) jellegzetessége talán a kun nők típusainak az europid csoporton belüli különbözőségeire utal, ami megfigyelhető a csengelei, perkáti II. nők körében is.

25 Marcsik 2001, 326–330.